

Memoires of gedenkschriften
van
minister Pieter Bas

boekerij.nl

Memoires of gedenkschriften van minister Pieter Bas

Bijeengezameld en geordend door Godfried Bomans

Eerste druk 1936
Vierendertigste druk 2025

ISBN 978-90-599-0291-6
ISBN 978-94-609-2034-9 (e-book)
NUR 301

Omslagontwerp en -beeld: marliesvisser.nl
Zetwerk: Mat-Zet bv, Weesp

© 2006 Erven Godfried Bomans / De Boekerij bv, Amsterdam
© december 1936 Het Spectrum bv

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Pieter Bas

Oud-minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
Oud-lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
Oud-burgemeester van Gouda
Oud-wethouder van Dordrecht
Voorm. voorzitter van de vereniging tot veredeling
van volksvermaken
bestrijding van drankmisbruik
bevordering van vreemdelingenverkeer
en andere genootschappen
Commandeur in de orde van de Nederlandse Leeuw
Houder der Siamese Ere-pantalon
en het Legioen d'Honneur d'Afrique
Officier in het Zweedse Victoria-kruis
Raadsheer in de orde der Miljoen Olifanten en het
Witte Zonnescherf van het koninkrijk Eli-Prabang
Begiftigd met het Gouden Zwaard van het
hertogdom Kent
enz. enz.

Bescheiden inleiding

*van de verzamelaar dezer memoires om de gepaste toorn des
lezers af te wenden en zijn welwillendheid in te roepen*

U allen, die dit boek in handen neemt, groet ik recht hartelijk.

Ik weet niet goed hoe te beginnen, maar ik *moet* iets zeggen, anders zult ge van dit boek niets begrijpen. Het is namelijk niet af. De meeste boeken die verschijnen, zijn af; ik geloof wel dat dit doorgaans het geval is. Onlangs las ik in de courant dat op een der Hawaï-eilanden een boek was uitgegeven – door een zekere N. Smith, indien ik mij wel herinner – en dat boek was ook niet af. Maar het werd ook niet verkocht, en dus telt dit geval niet mee, vind ik.

Neen, men kan van dit werk zeggen wat men wil, maar het is uniek. Het is werkelijk iets heel bijzonders. Want niet alleen is er geen einde, maar men kan ook met recht twifelen aan een begin. Op welk punt immers vangen gewoonlijk de memoires van een staatsman aan? Wel, op het ogenblik dat hij schuchter begint staatsman te worden, laten wij zeggen op zijn vijftwintigste jaar. En dit is nu juist het punt waar deze memoires ophouden. Natuurlijk, men kan toornig worden, dat weet ik heel goed. Maar is het niet aardig wanneer er af en toe eens een boek verschijnt, zonder begin, zonder einde, en zonder eigenlijk middenstuk? Want ook het middenstuk, moet ge weten, is aan twijfel onderhevig.

Maar neen, ik kan zo niet doorgaan; de argeloze koper van dit boek zal zich gelijk voelen aan die beklagenswaardige man, die een stukje gruyèrekaas kocht in een winkel, doch met niets naar huis kwam, want hij had juist het gat getroffen. Het wordt tijd een paar dingen uit te leggen.

De schrijver van deze memoires is Pieter Bas, de bekende minister van Onderwijs gedurende de laatste oorlogsjaren. De ouderen onder u zullen zich zijn verschijning wel herinneren: mager, lang, het hoofd even terzijde gebogen, getooid met altijd dezelfde zwarte hoed met altijd hetzelfde veertje opzij. Het gezicht is wel het moeilijkst te beschrijven. Het is misschien beter het niet te doen, en het is bovendien niet nodig. Al lezend doemt als vanzelf het gelaat van de oude, prattende man voor u op. Ge kunt alleen zeggen dat dit gelaat de spiegel was ener buitengewone goedheid; niet de irriterende bonhomie van de tevreden burger en ook niet de bovennatuurlijke zachtheid van een heiligengezicht, maar de geheimzinnige goedheid die sommige oude mensen bezitten en die hen onaantastbaar maakt, onaantastbaar ook voor het leven. Ja, dat zijn wonderlijke wezens. Het leven is wreed, voor eenieder, doch *hen* schijnt het niet te deren. Zij lachen er zich niet over heen, zij duiken er ook niet in onder in doffe berusting, doch het schenkt hun die schone, diepe resignatie, waardoor zij boven de dingen schijnen geheven. Het was, of hij temidden van zijn kinderlijke beweringen het uitzicht behield op een land, waarvan hij nooit sprak, en waarvan hij wellicht ook nooit had kunnen spreken, omdat hij zich van het bestaan daarvan niet geheel bewust was.

Inmiddels, zijn memoires zijn te onvolledig om die zijde van zijn wezen te gissen. De korte tijd die mij restte om zijn papieren te ordenen veroorloofde mij slechts een deel van zijn jeugd te reconstrueren. Grote stukken vond ik nog aangaande zijn burgemeesterschap van Gouda, zijn gelukkig huwelijk, zijn vaderschap over negen kinderen, zijn optreden in de Tweede Kamer der Staten-Generaal (waaromtrent vele anekdoten in omloop zijn), zijn werkzaamheden te Genève en enkele politieke reizen in het buitenland. Maar dit alles droeg te zeer de stempel van zijn onverwachte dood, dan dat ik het mocht publiceren.

Wat ik uit de chaos, die zijn bureau na opening vertoonde, heb gered, zijn enkele fragmenten uit zijn jeugdherinneringen. Niet vele nochtans, en zij wekken meer verwachtingen op dan dat zij ze bevredigen. Er zullen zelfs lezers zijn die zich geërgerd afvragen: wat is het doel van dit alles? Wat heb ik aan memoires die ophouden op het

punt waar andere gewoonlijk beginnen? Wat zijn de lessen die ik uit zulk een boek kan trekken? Neen, lessen zijn er niet. Er is in dit leven, voorzover het *hier* opgetekend staat, weinig stichtelijks. Zijne Excellentie was zelfs, om een losbandige term te gebruiken, een meisjesgek. Tot zijn drieëntwintigste jaar, toen hij zijn grote Liefde ontmoette, viel Zijne Excellentie van de ene droom in de andere. Men heeft uitgerekend dat hij in die periode ruim driehonderd gedichten en balladen heeft vervaardigd. Eén, dat bij toeval niet vernietigd werd, vond ik op een middag tussen het *Wetboek van Koophandel*:

*Ach!
Ik zag
twee geliefden staan!
Zij kusten malkander
de eene den ander
zoo recht uit het harte
zoo recht op den mond
dat 't klonk in het rond!*

of het volgende, dat ik vond in de rugkant van Tichelaars *Geschiedenis van het Romeinse Strafproces*, en getiteld is: *Loflied op de Leidsche Maagden*; tot welker publicatie ik slechts aarzelend mag overgaan:

LOFLIED OP DE LEIDSCHE MAAGDEN
*Wie zou niet 't hart benij je
dat in liefde mag gedij je?
in minneleed en lij je
voor éenen kus moet strij je?
en na dit kort verblij je
in tranen heen wil glij je?
ach, 't zijn de schoonste tij je
zich in een meiske te vermei je!
En toch, hoe ver men ook wil rij je
één mag ik 't liefste lij je...*

*'t Is alles eender zei je?
 Ha, de maagdekens van Lei je
 doen zelfs de hardste kei je
 in tranen weg gelei je.
 Met zulk een meisje bij je
 is het wel zoet te vrij je...*

Ik weet wel dat het lezen van dit vers mij het schaamrood naar de wangen joeg; dat ik dikwerf ontmoedigd dacht: moet nu juist dit betreurenswaardig deel van zijn leven in het licht gegeven worden, terwijl zijn latere gedenkschriften juist de dragers zijn ener bezonkener levensbeschouwing, de getuigen zelfs ener wijsgerige ziel?

Maar neen. De jeugdherinneringen mogen de ernstige lezer onbevredigd laten, toch zal hij een glimlach niet kunnen weerhouden bij deze argeloze taal; hij moge wellicht het hoofd schudden over zoveel simpelheid, toch blijft er een lichte geur over de ganse dag hangen, een intieme blijdschap, het verheugend besef dat het leven toch zó zwaar niet is.

Het leven scheen inderdaad niet moeilijk voor Pieter Bas. Ik heb hier dikwijls over nagedacht. Want wie zijn memoires leest, moet erkennen dat hij de dingen zeer scherp en fijn voelde. En vooral de uitgever, die de moed heeft de wildernis van zijn bureau verder te doorzoeken, zal ervaren dat ook hij geslagen is, zoals ieder van ons zal geslagen worden. Maar hij geleeke wel wat op een elastieken bal, die wel deuken krijgt, maar toch rond blijft. Soms zelfs evenwel vond ik van deze smart een licht spoor, zoals het enigszins bittere vers, dat ik ontdekte op de rugkant van het *Burgerlijk Wetboek*:

*Meisjes? dat is niets voor mij.
 Als zij lief doen, moet ik lachen,
 Als ik lief doe, lachen zij –*

een van de weinige trieste uitingen van Zijne Excellentie, waarschijnlijk geschreven onder de invloed ener ongelukkige liefde. Want hij was altijd ongelukkig in zijn liefdes. Zij begonnen gelijk

vuurpijlen – en zij eindigden ook zo. Het was onder de studenten van toen bekend, dat wanneer Pieter Bas in de verte een aardig meisje ontwaarde, hij van dat ogenblik af niets anders meer zag, noch ook over iets anders meer denken kon.

Gewoonlijk begaf hij zich tastend naar huis en schreef alle laden van zijn bureau tot de rand vol met openlijke verklaringen en duistere balladen, zonder het ooit te wagen haar met een dezer kunstwerken in kennis te stellen. Na deze arbeid begon hij om haar huis te zwerven, sombere blikken naar de ramen werpend; ofwel, hij ging op een brug staan en keek naar het donkere water (zonder ooit de sprong te wagen, gelijk dit boek getuigt). Soms hoorde men hem op zijn kamer een droevig lied zingen, Duits of Engels, naargelang dit hem in het hoofd kwam; Hollands heeft men nooit vernomen. En al deze arbeid (waarmee hij gemakkelijk alle meisjes van Leiden had kunnen veroveren) was verspild en verloren, omdat degene voor wie dit alles bestemd was in volkomen onwetendheid daaromtrent verkeerde. Want Pieter Bas was in den grond een verschrikkelijk verlegen jongen en hij is dat altijd gebleven. Dat is ook de reden (naar men algemeen vermoedt) waarom hij altijd met zijn memoires in zijn maag zat. ‘Wat moet ik er toch mee doen?’ was een van zijn beminnelijke vragen. En wanneer ik dan (met grote beslistheid) antwoordde dat het hoog tijd werd eens orde in die puinhoop van papieren te brengen, en dat het boek daarna onmiddellijk moest uitgegeven worden, bleef hij mij verschrikt aankijken en antwoordde niets. Maar toch had mijn beslistheid een kleine uitwerking. Hij antwoordde een der uitgevers (degene wiens naam op de kaft van dit boek staat) de memoires te zullen uitgeven, op voorwaarde dat hij vooruit betaald werd (ongelukkige gedachte!). Hiermee had hij blijkbaar twee bedoelingen: een pressie op zijn doorzettingsvermogen en een verlichting zijner geldelijke bekommernissen. Zijn onverwachte dood echter bracht de erfgenamen in grote moeilijkheden. Het geld was gegeven, maar de memoires niet. Was het wonder dat zij mij, die de gedenkschriften kende – voorzover iemand er wijs uit kan worden – vroegen het tot een volledig boek te rangschikken? Ik had slechts enkele weken tijds, waarin ik die fragmenten, die althans een afgerond

geheel vormden, bij elkander voegde. Later beperkte ik mij op-nieuw, en ging niet verder dan zijn studententijd. Het moge echter ieder duidelijk zijn dat minister Pieter Bas meer heeft nagelaten dan alleen zijn jeugdherinneringen, gelijk een man van zesentachtig jaar meer is geweest dan alleen een jongeman. Doch al doortastend in de berg vergeelde papieren, teneinde de volledige memoires samen te stellen, ontzonk mij de moed. Slechts hij, die een blik heeft mogen werpen in de werkkamer des ministers, zoals zij zich vlak na diens dood voor het oog ontrolde, is tot vergeving in staat. Wellicht zal ik later de gelegenheid krijgen het ontbrekende aan te vullen.

De oude man sprak mij dikwijls over zijn memoires. Hoe hij er toe kwam zo gemeenzaam te zijn met een student die ternauwernood het vierde van zijn jaren telde, is mij altijd een raadsel gebleven, en een bewijs te meer van zijn eenvoud en bescheidenheid. Maar een feit is, dat hij het aardig vond als ik kwam, en wij dan samen de gedenkschriften van dat oneindig lange en bonte leven doorlazen. Wij hebben die avonden hartelijk gelachen. Want de oude Bas beschikte tot in hoge ouderdom over een soort humor die moeilijk te definiëren is. Hij bezag de gewoonste dingen vanuit een standpunt dat geheel onverwacht en nieuw was; niet wijl hij beslist origineel wilde zijn, maar omdat hij de dingen niet anders dan zó kon zien. Hij was zich van zijn originaliteit ook niet geheel bewust, en was er verbaasd over wanneer de mensen om een van zijn tafelredevoeringen zo'n plezier hadden. 'Wat is er toch,' placht hij dikwijls te zeggen, verstoord naar de lachers ziende, 'is dat zo gek? is het soms niet zo?' Ja, het was zo, doch de waarheid en de dwaasheid gaan zo dikwijls samen.

De memoires ontstonden 's avonds, onder een bureaulamp terwijl de schrijver met zijn oude ogen vlak boven het papier hing. En op een van die avonden is hij gestorven, rechtop gezeten in zijn leuningstoel en zijn ogen naar buiten ziende, door het raam. Het was op een herfstavond, de vijftiende november. Wij weten niet of hij pijn gehad heeft, of hij iets heeft willen zeggen. Wij wisten alleen dat hij er niet meer was, en dat was ruimschoots genoeg. Anna, zijn goede huishoudster (op wie hij een tijdje verliefd geweest is), liet mij roepen en samen staarden wij naar zijn gezicht. Als gewoonlijk steunde

hij met de kin op de koperen knop van zijn wandelstok en keek uit het raam de straat op. Maar wat ons elkaar de hand deed grijpen, was de uitdrukking van zijn gelaat. Er lag een diepe blijdschap op, alsof hij in die laatste, bliksemende seconde iets overheerlijks gezien had. En opeens kreeg ik een groot medelijden met hem. Wat was hij eenzaam geweest de laatste jaren! Hoe dikwijls zei hij mij niet met een droevig glimlachje: 'Ja Bo, het valt niet mee met je ene been in het graf en in het andere de jicht.' Had hij jicht? Zeker, de laatste jaren, vooral in de herfst. Dan liep hij met een pijnlijk gezicht in zijn tuintje rond, en dan zorgde ik altijd een of ander achterkleinkind bij de hand te hebben om hem af te leiden. Want op zijn achterkleinkinderen was hij dol. 'Hoe heet je?' vroeg hij op zijn hurken. 'Annetje Bas.' Dan stond hij met een zalige glimlach op en keek mij aan. 'Een Bas,' zei hij dan, met een ernstig knikje, 'een echte!'

Heb ik wel goed gedaan dit alles te zeggen? Heb ik eigenlijk wel goed gedaan met de memoires uit te geven? Misschien zullen zij de oude Bas uitlachen, zij zullen hem een simpele oude gek noemen – neen, voorwaar, dat moogt ge niet doen! Al zijt ge misschien drie-maal geleerder, bezadigder en verstandiger, af en toe moet het woord eens gelaten worden aan iemand die niet geleerd, niet bezadigd en ook eigenlijk niet helemaal verstandig was.

*Ich bin immer so froh!
Weiter bin ich nichts.*

Aus dem Briefwechsel eines völlig unbekannten Schwäbischen
Schriftstellers.

Mijn lieve lezers!

Tien jaren lang heb ik weerstand geboden aan de verzoeken mijner vrienden om mijn gedenkschriften uit te geven. Zij wezen mij erop hoe heilzaam de stem eens tachtigjarige in deze haastige tijden kon werken. Zij gebruikten zelfs het beeld van olie op de kokende golven, al was dit wat laat op de avond. Het ware onverantwoordelijk, aldus hun gedachtegang, indien iemand die alle rangen in Nederland doorlopen heeft, die heeft kunnen schouwen in de onpeilbare diepten van het *Burgerlijk Wetboek*, evengoed als in de fijnzinnige *Verhandelingen der Staten-Generaal*, indien zo iemand zijn bevindingen het vaderland zou onthouden.

Zij hebben gelijk. Ik mag niet langer zwijgen. Ziehier dan mijn boek, het eerste wat ik ooit geschreven heb. Het zal ook, naar ik uit het steeds ernstiger gezicht van mijn huisarts afleid, het laatste zijn. Mijn leven is voorbij. Het was een gelukkig leven. Ik zou anders dit boek niet geschreven hebben; want het heeft geen zin de bestaande treurige boeken met een te vermeerderen. Neen, mijn leven was zeer gelukkig. Alles, wat een Hollander zich wensen kan: vrijheid, ouderdom, geld, eer, roem, een lieve vrouw, veel kinderen, gezondheid, en een eigen tuintje met een schutting erom, dit alles is mij met milde hand gegeven. Ik heb wel dagen gekend dat ik er bang van werd en elk ogenblik een vis verwachtte met mijn ring erin. Maar zelfs de vis was uitstekend.

Nu is alles voorbij; allen die mij hebben liefgehad, zijn heengegaan; die mij gekend hebben in mijn glorietijd, zij zitten zwijgend in

hun stoel bij het raam, doof, lam, of kinds. Maar zelfs in deze laatste dagen word ik met zegeningen overladen. Ik bezit een aardig huisje, met een hofje, juist groot genoeg om er trots op te zijn en juist klein genoeg om er geen zorgen over te hebben. De weinige vijanden die ik had, zijn deels gestorven, deels in een oudemannenhuis. Ik bezit 24 kleinkinderen en 36 achterkleinkinderen.

Het enige wolkje – het is haast het noemen niet waard – is mijn zwak geheugen. Telkens ontmoet ik kindertjes in mijn tuin met wie ik – men vergeve het een oud man – praatjes maak en die dan mijn achterkleinkinderen blijken te zijn. Doch dit is telkens een zo aangename verrassing, dat ik van een gebrek haast niet spreken kan. Het gaat overigens de laatste tijd al wat beter, ik ken hun 36 namen van buiten, ik heb hun 36 bolle gezichtjes tegen de salonmuur ingelijst en daar oefen ik mij dan 's avonds, met een potloodje.

Ach, mijn lieve vrienden, het leven is zo schoon! Hebt elkander toch hartelijk lief!

I

Geboorte en eerste levensjaren

Dit heb ik voorzeker met vele grote mannen gemeen: dat ik in Dordrecht geboren ben. De inwoners – die ik vanaf deze plaats hartelijk groet – kunnen u het eenvoudige huis aanwijzen: op de hoek van de Jan de Witstraat en het oude Muntplein. Zo van buiten gezien maakt het niet de indruk dat een minister daar geboren is; dit was althans *mijn* indruk toen ik het jaren later bezocht. Wanneer ge de moeite wilt nemen het Muntplein over te steken en u tegenover de slagerij van Bos op te stellen, krijgt ge een goede kijk op het geheel. Het raam links, met de ijzeren spijltjes ervoor, is de kamer waar *ik* geboren ben. De gedenksteen erboven is natuurlijk later aangebracht. De twee ramen daarnaast werpen het licht in een vertrek dat wij gewoonlijk ‘het Kabinet’ noemden, vanwege het kleine eikenhouten bureau waaraan mijn vader te werken placht, wanneer zijn aanwezigheid niet op het stadhuis vereist werd. Hij vervulde daar de plaats van gemeentesecretaris, een woord dat wij moeilijk konden uitspreken. Zozeer waren wij destijds van zijn hoge positie en onmisbaarheid doordrongen, dat, toen hij een keer met verkoudheid in bed lag, wij verbaasd waren het verkeer op straat gewoon te zien doorgaan. Naast ‘het Kabinet’, dat is dus het laatste raam rechts, bevond zich mijn slaapkamertje, sindsdien geheel verbouwd en veranderd; doch, naar ik hoor, zijn er reeds stappen gedaan alles in de vorige toestand te restaureren.

De dag dat ik het eerste licht zag, was een zeer bewogene. Het ministerie Brouwer-Kortenhoeve was juist de vorige avond gevallen op

een onderwijswet en 's ochtends om acht uur kwam de mare hiervan tegelijk met het bericht van mijn geboorte 'het Kabinet' binnen, het eerste door de krant, het tweede door de baker.

Mijn vader schijnt een ogenblik in beraad te hebben gestaan aan welke van de twee bronnen hij het eerste zijn nieuwsgierigheid zou bevredigen, doch ten slotte zegevierde de vader in hem over de ambtenaar en kwam hij naar mijn toestand informeren.

'Het is een gezonde jongen,' zei hij, zich over het bed van zijn vrouw buigend en haar kussend, 'het is een gezonde jongen en Kortenhoeft is gewipt.' Doch mijn moeder keek hem stralend aan en noemde hem een malle.

Ik heb later meermalen de gelegenheid gehad op te merken hoe gering de belangstelling van vrouwen is in zaken van politieke strekking. Zelfs mijn eigen lieve Catharina kende het verschil niet tussen de Eerste en Tweede Kamer, en wanneer het gesprek die kant opging werd zij onrustig en trachtte de aandacht te vestigen op de jampot of op andere voorwerpen welke in generlei verband stonden met het besprokene. Misschien is dit te verklaren uit een zekere vrees voor de ernst van het leven. In elk geval is het beter terug te keren tot de loop der gebeurtenissen, waarvan mijn geboorte het begin was.

Ik moet die eerste dag geweldig geschreeuwd hebben; doch daar het juist de verjaardag van koning Willem III was, stak hierin niets opvallends. Van dat eerste levensjaar kan ik mij, hetgeen te verontschuldigen is, niets herinneren. Het is het noodlot van memoires dat zij haperen op de twee belangrijkste punten: het einde en het begin, de dood en de geboorte. Omtrent het eerste kan de schrijver niets mededelen zonder met zichzelf in tegenspraak te geraken en omtrent het laatste is hij letterlijk genoodzaakt zich naar bakerpraatjes te richten. De bijzonderheden, die ik nochtans weet, zijn mij overgeleverd bij monde van Anna, een grote dikke vrouw, waarvan ik mij alleen haar twee blinkende zwarte ogen herinner. Ik moet dan een bijzonder groot hoofd gehad hebben, dat ik reeds toen gewoon was een weinig schuin te houden, een gewoonte waarvan, zoals ge weet, door mijn politieke tegenstanders zulk een laaghartig gebruik is gemaakt.

Naar aanleiding hiervan schijnt mijn oom Jozef in scherts gezegd

te hebben dat er nog een minister uit mij zou groeien. Deze voor-spelling kwam mij echter pas ter ore toen ik minister was, hetgeen de betrouwbaarheid aanzienlijk vermindert. Een neiging tot spelen schijn ik niet gehad te hebben; gewoonlijk lag ik stil op mijn rug naar boven te kijken ‘alsof ik over iets nadacht’. Ik groeide snel op en reeds in mijn eerste jaar kon ik lopen. Ook mijn bevattingvermogen was al vroeg rijp; zo zal ik wel de enige in Holland zijn die zich de begrafenis van burgemeester Sanders weet te herinneren. Hij stierf toen ik drie jaar was en ik kan mij de stoet nog zeer goed voorstellen. Zij trok langs ons huis dwars over het Muntplein; ik stond ademloos met mijn neus tegen het vensterglas, en was in het bijzonder verbaasd dat er zoveel rijtuigen nodig waren om één dode man te vervoeren. Ik herinner mij ook de merkwaardige voorstelling, die ik mij hier-over vormde, als zou in elk rijtuig een stukje van zijn lichaam gelegd zijn.

Soldaatje spelen was reeds vroeg mijn lust en mijn leven. Wij bezaten, ik weet het nog goed, zestig loden soldaatjes, waarvan er één geen hoofd had zodat wij hem generaal maakten. De overige stelden wij op in een indrukwekkende slagorde, waaraan wij minstens een uur besteedden, en dan – dan was het uit. Want het lodensoldaten-spel bezit deze eigenaardigheid dat het afgelopen is op het ogenblik, dat het eigenlijk beginnen moet. Als het excerceren, het opstellen en het paraderen voorbij is en het gevecht een aanvang behoort te nemen, is de aardigheid eraf. Ik heb later opgemerkt dat dit ook bij andere soldaten het geval is.

’s Avonds zaten wij allen, vader, moeder, vier jongens en twee meisjes, onder het lamplicht bijeen aan een grote tafel. Als ik aan die tijd terugdenk zie ik mij altijd op één bepaalde avond, die mij in het bijzonder goed in het geheugen is gebleven, toen de wind om het oude huis woei en vader met halfluide stem een artikel uit *De Dordtsche Bazuin* voorlas, waarvan wij allen niets begrepen, doch dat ons een bijzonder gevoel van veiligheid en rust gaf. Later, als gevolmachtigde te Genève, heb ik dikwijls langs de vergadertafel gekeken en gewenst dat mijn vader met *De Dordtsche Bazuin* daar zat, en mijn

moeder, mijn drie broers en mijn twee zusters; en soms – men vergeve het mij – heb ik gemeend dat het een weldaad voor de wereld zou geweest zijn.

